

Vakcinacija/cijepljenje protiv bolesti COVID-19: temeljne činjenice

#Pobjedimo COVID-19#VaccineDjeluju# Vakcinišimo se

Pripremili: Lutvo Sporišević, Elvedin Tatarević, Dinko Remić, Sanela Ićindić i Ademira Pehlić

16.1.2021. godine

Prvi slučajevi oboljelih od novog koronavirusa pojavili su se krajem decembra 2019. godine u kineskom gradu Wuhan. Ubrzo je izoliran i genomski sekvencioniran novi jednolančani RNK koronavirus, te Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) februara 2020. daje naziv novi teški akutni respiratorni sindrom koronavirus 2 (engl. *Severe acute respiratory syndrome coronavirus 2* – SARS-CoV-2) a bolest koji uzrokuje novi koronavirus nazvana je COVID-19 (engl. *Coronavirus disease 19*). SZO je 11.3.2020. godine proglasila stanje pandemije bolesti COVID-19.

Poznato je da je vakcinacija/cijepljenje (aktivna imunizacija) efikasna, sigurna i isplativa medicinska intervencija kojom je spašeno više života nego bilo kojom drugom intervencijom u historiji medicine. U upotrebi je više od 100 godina, što je omogućilo smanjenje oboljevanja, umiranja, smanjenje opasnih komplikacija i značajnog produženje ljudskog vijeka.

Usprkos činjenicama o vakcinaciji temeljenim na medicinskim dokazima uspješno provođenje vakcinacije i dalje je pod uticajem nepotrebnih i neutemeljenih strahova i predrasuda. U kontekstu navedenoga relevantne stručne informacije razriješice mnogobrojne neutemeljene nedoumice i nepovjerenje u vakcinaciju. Zdravstveni profesionalci imaju temeljnu ulogu u promociji imunizacije.

U ovom pregledu prezentiraćemo najznačajnije činjenice o vakcinaciji protiv bolesti COVID-19.

Zašto se potrebno vakcinisati protiv bolesti COVID-19?

- Vakcinacija protiv bolesti COVID-19 je siguran i efikasan medicinski postupak sprječavanja infekcije sa novim koronavirusom i oboljevanja od bolesti COVID-19 u pojedinca i populacije
  - Veoma je bitna prevencija od infekcije novim koronavirusom i oboljevanja od bolesti COVID-19 u zdravstvenih profesionalaca, osoba starije životne dobi i osoba sa komorbiditetima
  - do sada niti jedan lijek se nije pokazao dovoljno efikasan u liječenju bolesti COVID-19
- Primjena COVID-19 vakcinacije osim zaštite pojedinca i populacije od oboljevanja od bolesti COVID-19 smanjiće učestalost težih formi bolesti COVID-19, mogućih smrtnih ishoda povezanih sa bolesti COVID-19, a očekujemo smanjenje mogućih kratkoročnih i dugoročnih posljedica uzrokovanih sa SARS-CoV-2
- Kao i kod ostalih vakcinopreventabilnih bolesti dokazaće se da će COVID-vakcinacija, uz dosadašnje antiepidemijske mjere, predstavljati važan alat koji će pomoći u normalizaciji života i prestanku pandemije

Vakcina protiv COVID-19 brzo je razvijena te nije efikasna i sigurna?

- NE.
- Genomski sekvencioniran SARS-COV-2 je veoma brzo
- Prilikom proizvodnje COVID-19 vakcine korištena je od ranije, duži niz godina, poznata tehnologija u proizvodnji lijekova i vakcina (sadašnje vakcine protiv gripe proizvode se za ≈6 mjeseci)
- Globalna povezanost i saradnja naučnika diljem svijeta dovela je do intenzivnih istraživanja koja su rezultirala otkrićem mnogobrojnih kandidata za COVID-19 vakcinu
- Kao i za ostale vakcine i lijekove, COVID-19 vakcina morala je proći rigorozna istraživanja u laboratoriji, na životinjama i ljudima, kako bi se utvrdila djelotvornost i efikasnost
  - bez ovoga uslova Europska agencija za lijekove, Američka agencija za hranu i lijekove i nacionalne regulatorne agencije za lijekove i medicinska sredsva ne bi odobrile COVID-19 vakcinu na tržište

Da li se vakcinacijom protiv bolesti COVID-19 može dobiti bolest COVID-19?

- NE
- Cilj vakcinacije je induciranje specifičnog imunog odgovora kako bi se ljudski organizam odbranio od uzročnika zarazne bolesti

- Vakcina protiv bolesti COVID-19 ne sadrži živi virus, već sadrži uputu kako prepoznati SARS-CoV-2 i stvaranjem specifičnog imuniteta da se ljudski organizam odbrani od novog koronavirusa

Da li se COVID-19 vakcinacijom odmah postiže zaštita od bolesti COVID-19?

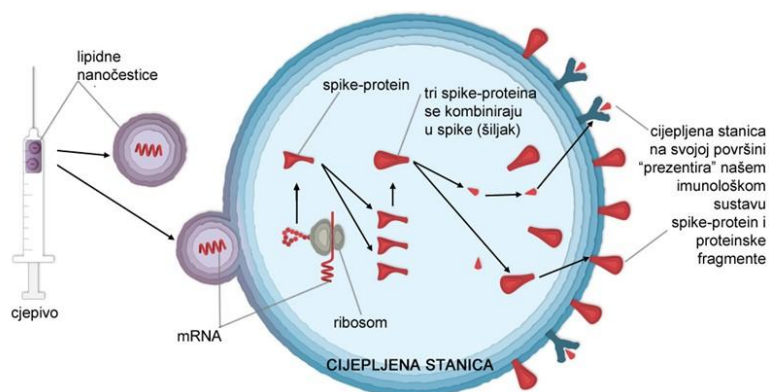
- NE
- Kao i kod drugih vakcina efikasnost mRNA COVID-19 vakcine je ≈95%
- Osim same vakcine i određene specifičnosti pojedinca igraju ulogu u odbrani ljudskog organizma od uzročnika zarazne bolesti
- Zaštita protiv bolesti COVID-19 počinje nakon prve doze, ali značajno stvaranje antitijela i aktivacija specifičnih T -stanica, uobičajeno 1-2 sedmice do nekoliko sedmica nakon primljene druge doze COVID-19 vakcine, omogućava potpuniju zaštitu protiv bolesti COVID-19
- Pojedinačnik može biti inficiran novim koronavirusom prije date COVID-19 vakcine i nekoliko dana ili sedmica nakon druge doze vakcine, dok se još nije aktivirao u potpunosti imunološki sistem
- Nakon vakcinacije potrebno je prakticirati uobičajene antiepidemijske mjere (nošenje zaštitne maske, često i temeljito pranje ruku, održavanje fizičke distance, poštovanje respiratorne higijene, izbjegavanje masovnih okupljanja...)

Da li će li će vakcina koja sadrži mRNK promijeniti genetiku čovjeka?

- NEĆE
  - DNK i RNK različite su kemijske strukture, RNK je labilna, mRNA koja se inicira u ljudsko tijelo neće interferirati s našom DNK i neće promijeniti DNK odnosno genetiku čovjeka
- Glasnička ribonukleinska kiselina (mRNK) pretvara genetske informacije koje se nalaze u DNK stanične jezgre u proteine, koji su bitni za mnogobrojne stanične funkcije
  - Proteini se stvaraju se u ribosomima smještenih u citoplazmi
  - DNK treba poslati uputu ribosomima koji protein se treba sintetizirati, što ostvaruje putem mRNA koja iz jezgre izlazi u citoplazmu i ribosomima daje uputu za sintezu proteina
- mRNA vakcine daju uputu stanicama našeg tijela da sintetiziraju protein šiljastih izdanaka (engl. *spike protein* –S protein) SARS-CoV-2, odgovoran za vezivanje i prodor novog koronavirusa u ljudske stanice
- Kada naše stanice nemaju više potrebe da koriste uputu mRNA za sintezu proteina stanice je razgrađuju i eliminiraju (≈nakon 72 sata)

Koje su vrste vakcina protiv bolesti COVID-19 ?

- **mRNK COVID-19 vaccine** (tvrtke Pfizer-BioNTech i Moderna)
  - temelje se na mRNK, koja daje uputu našim stanicama da sintetiziraju dio S proteina
  - mRNK umotana je u lipidnu nanočesticu koja onemogućava brzo razlaganje mRNK, jer je kemijski veoma labilna i naše je stanice brzo razgrađuju (slika1)
  - S protein SARS-CoV-2-a inducira naš imunološki sistem koji stvara antitijela i aktivira specifične T-stanice
  - ako dođemo u kontakt sa SARS-CoV-2, naš imunološki sistem sa ranije stvorenim antitijelima i aktiviranim T-stanicama zaštititi će naš organizam

Slika 1. Mehanizam djelovanja mRNA COVID-19 vaccine

Izvor: Berecki I. Mehanizmi djelovanja, kemijski sastav i reverzni inženjering Biontech Pfizerovog cjepiva. <https://imunizacija.hr/mehanizmi-djelovanja-kemijski-sastav-i-reverzni-inzenjering-biontech-pfizer-cjepiva-2-dio-bug-hr/>

- **vektorske COVID-19 vaccine** (tvrtke AstraZeneca, Jansseni i Vakcina Sputnik V)
  - koristevektor(posrednik) pomoću kojega se u naše tijelo tijelo unosi uputa za stvaranje S proteina SARS-CoV-2-a
  - adenovirus se koristi kao vektor , koji je prethodno modificiran da ne može izazvati nikakvo oboljenje u našem tijelu već daje uputu našim stanicama da stvaraju S protein
  - inducira se imunološki odgovor koji rezultira stvaranjem antitijela i aktivacijom specifičnih T-stanica, što omogućava odbrana protiv novog koronavirusa ako dođemo u kontakt sa njim
- **COVID-19 vaccine sa proteinskim podjedinicama** (tvrtke Novavax i Sanofi)
  - ove vaccine sadrže male dijelove SARS-CoV-2-a

- cirkulirajući u našem tijelu oni induciraju imunološki odgovor koji rezultira u prepoznavanju i uništenju novog koronavirusa, ako nekada dođemo u kontakt sa njim
- **COVID-19 vakcine sa inaktiviranim virusom**(tvrtka Sinovac)
  - temelji se na uzgajanju novog koronavirusa, te se primjenom toplote ili kemikalija onemogućava njegova patološka sposobnost ali inducira se imunološki odgovor koji će omogućiti zaštitu našeg organizma od SARS-CoV-2-a.

Sastav mRNK COVID-19 vakcina

- mRNA vakcine ne sadrže soli alumija, etilživu, jaja, latex, gluten...

mRNA COVID-19 vakcina tvrtke Pfizer-BioNTech

- mRNA
  - aktivna tvar vakcine koja ima temeljnu ulogu u induciranju imunološkog odgovora
- neorganske soli (natrijev hlorid, kalijev hlorid, natrijev hidrogenfosfatdihidrat i kalijev dihidrogenfosfat)
  - održavaju stabilan pH i stabiliziraju lipidne nanočestice
- lipidi (holesterol, 1,2-distearoil-sn-glicero-3-fosfokolin, 4-hidroksibutil)-azanedil)-bis-(heksane-6,1-diil)-bis-(2-heksildekanoat)
  - omogućuju ulazak mRNA u naše stanice
  - formiraju lipidne nanočestice, stabiliziraju lipidnu strukturu nanočestica
- 2-[(polietilen glikol)-2000]-N,N-ditetradecil-acetamid
  - stabilizira kompleks mRNA i lipidne nanočestice
- sukroza (saharoza)
  - stabilizator mRNA vakcine

mRNA COVID-19 vakcina tvrtke Moderna

- mRNA
  - aktivna tvar vakcine koja ima temeljnu ulogu u induciranju imunološkog odgovora
- trometamin, trometamin hlorid , sirćetna kiselina i natrijev acetat
  - održavaju stabilan pH i stabiliziraju lipidne nanočestice
- lipidi (holesterol, 1,2-distearoil-sn-glicero-3-fosfokolin, 4-hidroksibutil)-azanedil)-bis-(heksane-6,1-diil)-bis-(2-heksildekanoat)
  - omogućuju ulazak mRNA u naše stanice
  - formiraju lipidne nanočestice , stabiliziraju lipidnu strukturu nanočestica

- 1,2-dimiristoil-rac-glicero-3-metoksipolietilenglikol-2000
  - stabilizira kompleks mRNA i lipidne nanočestice
- sukroza (saharoza)
  - stabilizator mRNA vakcine

Da li trudnice mogu primiti vakcinu protiv bolesti COVID-19

- Nedovoljno su poznata saznanja o sigurnosnom profilu COVID-19 vakcine u trudnica
- Potrebno je razmotriti imunizaciju trudnica protiv bolesti COVID-19 ako je značajna lokalna transmisija SARS-CoV-2, trudnica ima riziko-faktore za tešku formu ili ima komorbiditete, postoji rizik za nepovoljan ishod trudnoće ili ako je trudnica dio ciljne skupine kojoj je preporučeno davanje COVID-19 vakcine
- Nadležni liječnik kod davanja odluke za primjenu vakcine protiv bolesti COVID-19 u trudnice će imati u vidu potencijalnu korist primjene vakcine vs eventualni rizik koji može imati primjena vakcine, uvažavajući da li postoje kontraindikacije za vakcinaciju

Da li dojilje mogu biti vakcinisane protiv bolesti COVID-19

- Nedovoljno su poznata saznanja o primjeni vakcine protiv bolesti COVID-19 u dojilja, tj. djelovanja ove vakcine na dojenčad koja doje ili samu laktaciju
- Smatra se da primjena vakcine protiv bolesti COVID-19 nije rizična u dojenčad koja se hrane majčinim mlijekom
- Ako je dojilja dio ciljne skupine kojoj je preporučeno davanje COVID-19 vakcine potrebno je razmotriti COVID vakcinaciju

Da li djeca mogu primiti vakcinu protiv bolesti COVID-19

- mRNA COVID-19 vakcina tvrtke Pfizer-BioNTech odobrena je za osobe $\geq$ 16 godina, tj. COVID-19 vakcina prema aktuelnim smjernicama nije odobrena u djece <16 godina
- Trenutna i naknadna istraživanja utvrdiće efikasnost i sigurnosni profil COVID-19 vakcine, tj. eventualnu primjenu COVID-19 vakcine u dječijoj dobi

Da li osobe koje su prebolovale COVID-19 ili imaju akutnu SARS-CoV-2 infekciju trebaju biti vakcinisane protiv bolesti COVID-19?

- Bolest COVID-19 je nova bolest i nedovoljno su poznate sve njene karakteristike, pa i trajanje imuniteta na bolest COVID-19
- Nema minimalnog intervala između SARS-CoV-2 infekcije i vakcinacije
- S obzirom na hipotetičke slučajeve reinfekcije, da nivo zaštite traje ≈ 90 dana sadašnja saznanja ukazuju da osobe koje su prebolovale bolest COVID-19

trebaju odgoditi primanje COVID-19 vakcine unutar 90 dana od navedenoga, a davanje COVID-19 vakcine će osnažiti njihov imunološki odbrambeni odgovor

- Navedeno se odnosi i na osobe koje imaju akutnu SARS-CoV-2 infekciju, gdje nakon oporavka, nestanka simptoma i poštovanje uzusa prekida izolacije nakon ≥ 90 dana od SARS-CoV-2 infekcije trebaju primiti vakcinu protiv bolesti COVID-19

Da li se osobama koja su tokom liječenja bolesti COVID-19 primale rekonvalescentu plazmu ili monoklonalna antitijela treba dati vakcina protiv bolesti COVID-19?

- Pojedinci koji su tokom liječenja bolesti COVID-19 primali rekonvalescentnu plazmu ili monoklonalna antitijela trebaju ≥ 90 dana od navedenog liječenja biti vakcinisana protiv bolesti COVID-19
- Navedeno se temelji na poluživotu rekonvalescentne plazme i monoklonalnih antitijela, da ne dođe do moguće imunološke interferencije primjenjenog liječenja i imunološkog odgovora izazvanog COVID-19 vakcinacijom, kao i da je reinfekcija bolesti COVID-19 rijetka unutar 90 dana od početne infekcije

Da li se osobama alergičnim na penicilin i druge lijekove, polen, prašinu, hranu i druge alergene može dati mRNK COVID-19 vakcina?

- DA
  - prema aktuelnim smjernicama nema medicinski opravdanih kontraindikacija da osobe koje u anamnezi imaju podatak alergije na penicilin, polen, prašinu, hranu i lijekove ne prime COVID-19 vakcinu

Da li se osobe sa hroničnim oboljenjima mogu primiti COVID-19 vakcinu?

- DA
  - uvažavajući medicinski opravdane kontraindikacije, aktuelne smjernice kao i da su osobe sa hroničnim oboljenjima (ekstremna pretilost, dijabetes melitus, kardiovaskularne bolesti, bolesti jetre, bubrežne bolesti ...) rizična kategorija za oboljevanje od teških formi bolesti COVID-19 sa potencijalnim smrtonosnim ishodom spadaju u prioritarnu skupinu pacijenata za COVID-19 vakcinaciju
  - pacijenti sa imunodeficijencijom uvažavajući aktuelne smjernice mogu primiti COVID-19 vakcinu, ali treba uvažavati opće stanje pacijenta i medicinski opravdane kontraindikacije za COVID-19 vakcinaciju
  - nadležni liječnik će uvidom u medicinsku dokumentaciju i pregled pacijenta na najbolji mogući način evaluirati benefite i moguće rizike COVID-19 vakcinacije u ovih pacijenata.

Kontraindikacije za COVID-19 vakcinaciju

- Teška alergijska reakcija (anafilaksija) na prethodnu dozu COVID-19 vakcine, bilo koju komponentu COVID-19 vakcine (npr. polietilen glikol...)
- Oprez je potreban u osoba koje su imale ozbiljnu alergijsku reakciju na bilo koju vakcinu ili datu injekcionu terapiju (im, iv ili sc)

Usljed mogućih nuspojava nakon davanja COVID-19 vakcine svaku osobu treba opservirati 15 minuta, a osobe koje navode anafilaksiju treba opservirati 30 minuta!

Primjena vakcine protiv bolesti COVID-19

- mRNA COVID-19 vakcina tvrtke Pfizer-BioNTech se daje osobama ≥ 16 godina
- mRNA COVID-19 vakcina tvrtke Moderna se daje osobama ≥ 18 godina
- mRNA vakcine se daju u 2 doze intramuskularno u deltoidni mišić (lat. *musculus deltoides*) ramena
- Vakcina Pfizer-BioNTech COVID-19 daje se prema shemi 0–21 dan (*ako se druga doza da 17 umjesto 21 dana smatra se valjanom dozom, ranije poznat „4-day grace period“ kod aplikacije ostalih vakcina*)
- Vakcina Moderna COVID-19 daje se prema shemi 0–28 dana (*ako se druga doza da 24 umjesto 28 dana smatra se valjanom dozom, „4-day grace period“*)
- Ako je proteklo >21 ili >28 dana od 1. doze prethodne vakcine, drugu dozu treba dati što je prije moguće [*nema potrebe davati dodatne doze vakcina*]
- Kao što je uobičajeno i za aplikaciju ostalih vakcina, *tokom davanja vakcine protiv bolesti COVID-19 nije potrebna aspiracija*
- Nema potrebe prije davanja COVID-19 vakcine uraditi PCR test ili serološki test na SARS-CoV-2

Nepoželjne reakcije (nuspojave) prilikom COVID-19 vakcinacije

- Kao i kod ostalih vakcina, nakon vakcinacije protiv bolesti COVID-19 mogu se javiti blage ili umjerene, uobičajene reakcije koje su povezane sa imunološkim odgovorom na datu vakcinu
- *Obično se tokom prva 3 dana COVID-19 vakcinacije mogu javiti lokalne ili opće reakcije, koje traju 1-2 dana i uglavnom spontano nestanu*
- Lokalne reakcije: bol, otok i crvenilo na mjestu date COVID-19 vakcine
- Opće reakcije: povišena tjelesna temperatura, umor, tresavica, glavobolja, bolovi u mišićima i zglobovima
  - obično se javljaju nakon davanja 2. doze mRNA COVID-19 vakcine

- Ako se nuspojave jave nakon 3. dana od date vakcine ili traju >2 dana potrebno je evaluirati kliničko stanje pacijenta (hipotetički je moguće da je pacijent prije davanja COVID-19 vakcine ili prvih nekoliko dana nakon davanja COVID-19 vakcine bio u kontaktu sa COVID-19 pozitivnim ili oboljelim pacijentom, pa ddg treba isključiti infekciju sa novim koronavirusom)

Zamjena jedne sa drugom vakcinom protiv bolesti COVID-19

- Ako je vakcinacija započeta jednom COVID-19 vakcinom, potrebno je dati istu drugu dozu COVID-19 vakcine, tj. COVID-19 vakcinu istog proizvođača
- Ako su slučajno date dvije doze mRNA COVID-19 vakcine različitih proizvođača (Pfizer-BioNTech i Moderna) aktuelne smjernice ne preporučuju davanje dodatnih doza bilo koje COVID-19 vakcine

Istovremena primjena COVID-19 vakcine i drugih vakcina

- Nedovoljno su poznata saznanja o sigurnosti i efikasnosti primjene COVID-19 vakcine ako se aplicira istovremeno sa drugim vakcinama
- Sadašnje preporuke su da se mRNA vakcina treba dati sa minimalnim razmakom od 14 dana prije ili nakon date bilo koje druge vakcine (npr. vakcina protiv influence)

Korisni savjeti za pacijenta kome će biti data COVID-19 vakcina

- Pacijentu je potrebno objasniti moguće očekivane lokalne i sistemske neželjene reakcije nakon COVID-19 vakcinacije
- U slučaju nuspojava nakon date prve doze COVID-19 vakcine, ali se nisu javile medicinski opravdane kontraindikacije, potrebno je motivirati pacijenta da primi drugu dozu COVID-19 vakcine
- Pacijentu je potrebno dati savjet da je radi primjerene zaštite potrebno da primi 2 doze COVID-19 vakcine
- Bitno je evidentirati date COVID-19 vakcine sa uobičajenim podacima (generalije, datum davanja i serija vakcine), a poželjno bi bilo da se pacijentu da pismena potvrda (ili iskaznica COVID-19 vakcinacije) o provedenoj COVID-19 vakcinaciji
- Ako se nakon davanja COVID-19 vakcine javi povišena tjelesna temperatura ili lokalna bol potrebno je dati antipiretik-analgetik (paracetamol ili ibuprofen) prema uobičajenim smjernicama
  - kao i za ostale vakcine ne preporučuje se davanja antipiretika-analgetika prije COVID-19 vakcinacije usljed moguće interferencije antipiretika-analgetika na imunološki odgovor induciran COVID-19 vakcinom

Preporuke za vakcinisane osobe

- Nije u potpunosti poznato koliko dugo traje zaštita nakon COVID-19 vakcinacije
- Nije poznato da li vakcinisana osoba može i koji period prenositi novi koronavirus
- Aktuelne smjernice uključuju da osoba koje su primile 1 i/ili 2 doze COVID-19 vakcine treba i dalje praktcirati uobičajene antiepidemijske mjere, što će uz vakcinaciju najbolje zaštititi pojedinca i populaciju dok se ne postigne dostatan kolektivni imunitet, što uključuje :
  - nošenje zaštitne maske
  - održavanje fizičke distance od drugih osoba ≈ 2 metra
  - često i temeljito pranje ruku
  - izbjegavanje masovnih okupljanja
  - poštivanje respiratorne higijene
  - u slučaju pojave povišene tjelesne temperature ili druge simptomatologije osoba treba ostati kući i telefonski konsultovati nadležnog ljekara

Literatura:

- Berecki I. Mehanizmi djelovanja, kemijski sastav i reverzni inženjering Biontech Pfizerovog cjepiva. Dostupno na: <https://imunizacija.hr/mehanizmi-djelovanja-kemijski-sastav-i-reverzni-inzenjering-biontech-pfizer-cjepiva-2-dio-bug-hr/>. (pristup 15.1.2021.)
- Centers for disease Control and Prevention. 8 Things to Know about the U.S. COVID-19 Vaccination Program. Dostupno na: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/8-things.html> (pristup 14.1.2020.)
- Centers for disease Control and Prevention. Frequently Asked Questions about COVID-19 Vaccination. Dostupno na: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/faq.html> (pristup 14.1.2020.)
- Centers for Disease Control and Prevention. Facts about COVID-19 Vaccines. Dostupno na: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/facts.html> (pristup 14.1.2021.)
- European Medicine Agency. COVID-19 vaccines: key facts. Dostupno na: <https://www.ema.europa.eu/en/human-regulatory/overview/public-health-threats/coronavirus-disease-covid-19/treatments-vaccines/covid-19-vaccines-key-facts#why-are-vaccines-to-prevent-covid-19-needed?-section> (pristup 15.1.2021.)
- European Medicine Agency. Comirnaty (mRNA cjepivo protiv COVID-a 19 [s modificiranim nukleozidima]). Dostupno na: https://www.ema.europa.eu/en/documents/overview/comirnaty-epar-medicine-overview_hr.pdf (pristup 15.1.2021.)
- HALMED Agencija za lijekove i medicinska sredstva. Sažetak i opis svojstava lijeka. COVID-19 Vaccine Moderna. Dostupno na: <https://www.halmed.hr/Lijekovi/Baza-lijekova/COVID-19-Vaccine-Moderna/16019/> (pristup 14.1.2021.)
- John Hopkins Medicine. Coronavirus (COVID 19) Information and Update. Dostupno na: <https://www.hopkinsmedicine.org/coronavirus/covid-19-vaccine/> (pristup 14.1.2021.)
- Marković S. Moderna cjepivo: sastav i usporedba s Pfizerovim cjepivom. Dostupno na: <https://imunizacija.hr/moderna-cjepivo-sastav-i-usporedba-s-pfizerovim-cjepivom/> (pristup 15.1.2021.)
- World Health Organization. Coronavirus disease (COVID-19): Vaccines. Dostupno na: [https://www.who.int/news-room/q-a-detail/coronavirus-disease-\(covid-19\)-vaccines](https://www.who.int/news-room/q-a-detail/coronavirus-disease-(covid-19)-vaccines) (pristup 14.1.2021.)